
BEDRİ GENCER'İN ÇIĞIR-AÇICI
"İSLAM'DA MODERNLEŞME"
İNCELEMESİ*

Serif MARDİN

Elinizdeki eserin yazarı Bedri Gencer ile nispeten geç bir tarihte, yanlış hatırlamıyorsam 1999 yılında bir toplantıda tanışmıştık. Daha sonra sürekli görüştük. Gerek yaptığımız sohbetler, gerekse çalışmalarını sayesinde onun istisnâ entelektüel kişiliğini fark ettim. Karşımda olağanüstü bir tecessüs ile öğrenme ve öğretmeye kendisini adanmış, önemli eserler verme potansiyeline sahip bir kişi vardı. Bu beklentileri boşa çıkarmayan Bedri, sonunda kendisinden beklenen ilk büyük eseri verdi.

İslam'da Modernleşme, 1839-1939, hem keyfiyet, hem kemiyet itibarıyla büyük bir eser. Eserin büyüklüğü, yazarın konuyu "evrensel" bir perspektiften incelemesinden kaynaklanıyor. Bundan kasıt, Doğu ve Batı'yı kuşatan, bütüncül, çok-katlı bir mukayeseli perspektiftir. İslam dünyasının modernleşmesi, temelde Batı'nın kültürel etkisinden kaynaklandığı için akültürasyon kaynağı Batıdaki dönüşüm kavranmaksızın Doğu dünyasının zorlandığı modernleşmenin de kavranamayacağı tabiidir. Bu yüzden Gencer, önce bizzat Batı'nın yaşadığı modernleşme tecrübesinin mukadderatını tespit ediyor. Onun tespitine göre "sekülerleşme" de denen Batılı modernleşme, bir "evrensel adil düzen" kurma fikrinden kaynaklanıyor. O, Batılı modernleşmenin arkasında yatan bu "kozmpolis ve teodisi" münasebetini keşfetmek su-

retiyile modernleşmelerin etkileşimini bir medeniyetler karşılaşması olarak ele alıyor.

Buradan hareketle Gencer, gördüğüm kadarıyla üç-katlı bir mukayese yapıyor. Birincisi, aslında dinin dışarıdan dönüştürülmesi anlamına gelen “sekülerleşme” de denen modernleşme karşısında üç İbrahimî din, Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam’ın zorlandığı modernleşmenin mukayesesi. Burada o, zorlandıkları modernleşmenin dinamiklerinin ortaklığına karşılık modernleşme tarzlarının bu üç dinin karakteristiklerine göre değiştiğine dikkat çekiyor. İkincisi, münhasıran Batılı ile İslamî modernizmin mukayesesi. Üçüncüsü, Batılı modernlik karşısında Türk ve Arap İslam düşüncelerinin mukayesesi. Bedri Gencer, erken modern İslam dünyasında geliştirildiğini tespit ettiği “Türk, Arap ve Hint” olmak üzere belli başlı üç İslam yorumunu İslam modernizmine ilişkin genel çerçevede karşılaştırmakla birlikte derinlemesine, mukayeseli bir vak’a incelemesi için doğal olarak Türk ile Arap İslam düşüncesi üzerinde yoğunlaşıyor. Buradaki “Arap”tan kasıt ise, Arap dünyasının merkezinde yer alan, İslam modernizminin kaynağı Mısır.

Onun yaptığı bu çok-katlı mukayesenin en sofistike örneği, XIX. asırda zirveye çıkan medeniyetlerin karşılaşmasını tahlilinde görülmekte. Kozmopolitanizmin sekülerleşmesi sürecinde dinini medeniyete dönüştüren Batı’nın kendi meşrebine uygun olarak benimsediği “medeniyet olarak Arap İslam”ına karşı “din olarak Türk İslam”ını nasıl ötekileştirdiğini, sanıyorum bugüne kadar ilk kez Bedri Gencer tespit ediyor. O, bu esnada XIX. asır Müslüman aydınlarını ayağa kaldıran ve aslında Katolik/Protestanlık arasındaki Avrupa-içi kültür savaşından dışarıya yansıtılan ünlü “İslam, mâni-i terakkidir” tezindeki ilerleme karşıtı İslam’dan kastın, bu, fıkha dayalı “din olarak Türk İslam”ı olduğunu keşfediyor. Yalnız burada vurgulanması gereken hayati nokta, onun “Türk İslam”ından kastının, Türkiye gibi ulus-devletlerinde sıkça yanlış anlaşıldığı gibi bir “sivil din” olmadığı, tam aksine, kozmopolitanizmin bayraktarı bir topluluğun kendisini özdeşleştirdiği evrensel “bir din olarak İslam” olduğudur.

Bu doğrultuda Gencer’in en orijinal katkılarından biri, XIX. asır Osmanlı ve Mısır düşünürlerinin İslam’ı yeniden yorumlama tarzlarının, Batılı modernliği/medeniyeti, özgül İslam yorumları uyarınca “meşruiyet” ve “akliyet” ile kavramsallaştırmalarına göre değiştiğini tespit etmesi. Son Osmanlı ve Mısırlı düşünürlerin gerek modernliği tasavvur, gerek geleneği tenkit ve gerekse bunlara dayanarak İslam’ı yeniden yorumlama tarzlarının *tedeyyün* denen spesifik İslam yorumlarına göre değiştiğinin tespiti, modern İslam’daki dinamizm ve çeşitliliğin anlaşılmasında anahtar öneme sahip. Benim de bir maka-

lemde işaret ettiğim gibi (Mardin 2005), sömürge-sonrası paradigmalara meydan okuyan tek örnek olarak Türk İslam yorumunun tarihî anlamının bu tür mukayeseli bir perspektiften tespiti, modern İslam incelemelerine yeni bir boyut getirerek Batılı araştırmacıların ezberini bozacaktır.

Eserin büyüklüğü, ikinci olarak, yazarın seçtiği bütüncül "perspektifin" gerektirdiği vukufu konuyu "işlemesinden" kaynaklanıyor. Tabiatıyla konunun işleneceği perspektifin seçimiyle gerekli entelektüel donanım birbirine bağlıdır. Kendisinin de dikkat çektiği gibi bugüne kadar bu denli kuşatıcı bir perspektiften modern İslam'ın incelenememiş olması, bunun gerektirdiği Doğulu ve Batılı kültür veya İslamî ve sosyal bilim formasyonlarını terkipteki zorluktan kaynaklanıyor. Bedri Gencer, değil sosyal bilim disiplinleri, felsefî ile dinî ilimler arasında bile ayırımın tanınmadığı geleneksel "ilm-i küll" anlayışını benimseyerek bu terkinin optimal ölçüde başarıldığı istisnâ formasyona ulaşmış biri.

O, benim tanıdığım, İslam'ı, İslamî kaynak ve terimleri hakkında bilen ender kişilerden biri. Bundan kastım, teknik-entelektüel bir bilgiden çok özümsemiş bir bilgi. O, vukufu bir İslam âlimi olarak birinci el, Arapça kaynaklara atıfla işlediği konularda aktif tavır alıyor; Şeyhülislam Mustafa Sabri ile birlikte Mâtürîdiye'yi eleştirerek Eş'ariye'yi teolojik bir mezhebin ötesinde İslamî paradigmanın kendisi olarak görmesinde olduğu gibi. Eser boyunca işlediği "şeriat, fıkıh, sünnet, bid'at, maslahat, tahsin, takbih, içtihat, taklit, telif, ihtilaf, kader" gibi çağdaş İslamî tartışmanın merkezinde yer alan bütün konularda onun aktif tavrını görmek mümkün. Onun Muhammed Abduh gibi İslam modernistlerinin görüşlerinin bugüne kadarki en kapsamlı ve derin eleştirisini yaptığını söyleyebilirim. Dizininden anlaşılacağı gibi, Ubeydullah Debûsî'den Cemâleddîn Kâsımî'ye, Molla Fenârî'den Ali Haydar'a gelmiş geçmiş sayısız İslam âlimine atıf yapılması, incelemedeki perspektifin genişliğini gösteriyor.

Diğer taraftan yetkin bir sosyal bilimci olarak Bedri Gencer, İslam'da modernleşme sürecini incelemede birinci el kaynaklara atıfla tüm Batılı teorilerden yararlanıyor. Onun İngilizce "Osmanlı İmparatorluğu'nda kamuoyunun doğuşu" hakkındaki gibi başka çalışmalarını okuduğumda da teorik yoğunluk dikkatimi çekmişti. Onun çalışmaları, "kamuoyu, anayasa" gibi ele aldığı konuyla ilgili bütün teorik birikimi süzmesiyle temayüz ediyor. Bu yoğunluk, eserinin bibliyografyasından da anlaşılabilir. Kanaatimce şimdiye kadar bir eserde bu kadar zengin bir bibliyografya görülmemiştir.

Gene dizininden anlaşılacağı gibi, şimdiye kadar bu tür bir eserde bu kadar Batılı aydın ve teoriye atıf yapıldığı da görülmemiştir. Gencer, örneğin,

Batı ile İslam'ın modern karşılaşmasının mantığını, bugün dünyada ve Türkiye'de unutulmaya yüz tutan Toynbee'nin "tahaddî ve karşılık" denen akültürasyon modelinden yararlanarak açıklıyor. Batılı modernleşmenin kozmopolis vizyonunun dönüşümü olarak açıklanmasında Türkiye'de ne kadar tanındığını bilmediğim Stephen Toulmin'den yararlanıyor. O, keza Reinhard Koselleck ve Reinhard Schulze gibi Türkiye'de isimleri bile zor bilinen Batılı bilginlerin teorilerine atıfla İslam'da modernleşme sürecini açıklıyor. Gencer, aslında Aydınlanma denen Batılı modernleşme sürecini açıklamayı hedefleyen bu bilginlerin teorilerinden hareketle İslam'da modernleşme sürecini evrensel perspektiften bir "medeniyetler karşılaşması" olarak çözümlenmeyi başarıyor.

Hatta o, bununla kalmayarak modern aktivizmi açıklamak için daha da derine iniyor. O, "hümanizm" ve "devrimcilik" denen dünyayı değiştirme iradesinin her yerde mistisizmden kaynaklandığı, Batıda Jacob Boehme ve Christian Thomasius gibi büyük mistiklerin temsil ettiği bu vizyonun Isaac Luria ile başladığı ve onun da Muhyiddin İbni 'Arabî'den etkilendiği gibi çarpıcı bir bulguya ulaşıyor. Osmanlı'da başlıca Şeyh Gâlib'de görülen bu mistik-hümanistik eylem vizyonu, daha derine inildiğinde Seyyid Ahmed Han'dan Muhammed İkbâl'e, Namık Kemal ve Ziya Gökalp'ten Cemaleddin Afgânî ve Muhammed Abduh'a bütün XIX. asır Müslüman aydınlarında görülebilirdi, Gencer'e göre. Isaac Luria'dan Ziyaeddin Gümüşhanevî'ye bu çarpıcı vizyon ortaklığının keşfini ona borçluyuz.

O, böylece evrensel bir perspektiften İslam'da modernleşme sürecinin ne derece köküne inilebileceğini, konunun incelenmesinin sınırlarını bize gösteriyor. Bununla birlikte Gencer, Batılı teorileri sadece İslam'ın modernleşmesini analize yarayacak araçlar olarak ödünç alarak kullanmıyor, aynı zamanda yeri geldikçe bunların orijinal eleştirisini yapmaktan da geri durmuyor. Örneğin ona göre Max Weber'in Batılı modernleşme sürecini esas aldığından yanıltıcı olarak kavramsallaştırdığı "özel veya değersel-akliyet", aslında "meşruiyet" anlamına geliyor. Gencer, İslam dünyasına karşı tavırları açıklarken Batıda Protestanlık ve liberalizm gibi teolojik ve felsefi ekoller arasındaki gizli münasebete, klasik ile modern liberalizmler arasındaki farka dikkat çekiyor. Bu bakımdan eser, sadece İslamî değil, aynı zamanda Batılı modernleşme sürecinin de orijinal bir tahlili olarak okunabilir.

Bedri Gencer'in benimsediği Alman geleneğine özgü mukayeseli-tarihî perspektifin önemi, özellikle kavramların izini sürmede görülüyor. O, bizde nadir görülen bir yaklaşımla bir taraftan etimoloji-filoloji sayesinde orijinal, kök anlamlarına inerek kavramların "arkeolojisi"ni, diğer taraftan Reinhard Koselleck tarafından geliştirilen *begriffsgeschichte* (kavram tarihi) perspektifinden

örneğin "millet, devlet" gibi kavramların anlamlarının zaman içinde nasıl değiştiğine bakarak "sosyolojisi"ni, diğer taraftan da kavramların farklı dillerdeki karşılıklarını bularak "tercüme"sini yapıyor. Örneğin Batı dillerinde kullanılan *reason* kavramının aslında *akıl* değil, *hikmet* anlamına geldiğini, Latince ve Almanca *decorum* ve *bildung* kavramlarının İslam ahlakının merkezî kavramı *edeb'*e tekabül ettiğini ondan öğreniyoruz. Özellikle İngilizce ve Almancada olduğu gibi tarihî sözlüklerden mahrum dilimizde kanaatimce bu tür bir çaba daha da önem arz ediyor. Bu arada onun dile hâkimiyetini, sağlam ve akıcı üslubunu da takdirle belirtmek lazım.

Gencer, çalışma boyunca Doğu ve Batı düşüncesine eşit vukufunu gösteriyor; Batı düşünce tarihine atıfla İslam dünyasında klasik ile modern deizmler ve rasyonalizmler arasındaki farkın, Batı düşüncesinde estetik ile yararcılığın doğuşu arasındaki ince etkileşime atıfla Muhammed Abduh'un nasıl "hüsn ile maslahat" kavramlarını dönüştürerek Batı-tarzı yararcı bir İslam anlayışına kaydığının açıklamasında olduğu gibi. Okuyanlar, eserde birçok orijinal, çarpıcı tahlille karşılaşacaktır. Midhat Paşa ile Cemaleddin Afgânî örneklerinde anayasalcılık ile mesihçilik arasındaki ince ilişkinin, aslında ortak bir Şî'î politik kültüre dayandıkları halde Namık Kemal ile Cemaleddin Afgânî'nin modernlik karşısında niçin zıt istikametlerde bir kimlik arayışına giriştiklerinin tahlili, bunlara örnek verilebilir. Gencer, özellikle mesihçiliği devrimciliğe dönüştüren Karl Marx ile mukayese yoluyla kariyerini analiz ederek çağdaş İslam dünyasının en tartışmalı kişisi Cemaleddin Afgânî bilmesinin çözüm yolunu da gösteriyor.

Bedri Gencer'in bu kadar yoğun bir inceleme sonunda ulaştığı, özellikle Türk sekülerleşmesinin tarihî dinamikleri ve anlamına dair sonuçlar da oldukça önemli. Ona göre sekülerleşme, küresel bir tarihî devir olarak ulus-devletlerine özgü, İbni Haldun'un terimiyle "nesep asabiyeti"ne dayalı bir kolektivite olarak "ulus" ile tüzel bir kişi olarak "devlet" in kaçınılmaz gereği. Diğer taraftan o, süregelen zıt perspektiflerden farklı bir perspektiften bakarak, Mustafa Kemal'in "hissinin babası" Namık Kemal'in öngördüğü üzere, Batıdaki gibi normatif yerine şeriatın askıya alınması şeklinde mekanik bir sekülerleşme olarak gerçekleşen Türk modernleşmesinin aslında İslam idealine dayalı Türk kozmopolitanizminin sürekliliğini gösterdiği sonucuna varıyor. Bu çalışmanın, Gencer'in Türkiye'yi merkezine yerleştirdiği İslam dünyasının nereden gelip nereye gittiği hakkında okuyanlara önemli bir vizyon kazandıracağı muhakkak.

Evet, eser, gerek niteliği, gereği niceliği bakımından ciddî bir okumayı gerektiriyor. Bedri Gencer'i bu parlak başarısından dolayı tebrik ederken eserinin hak ettiği ilgiyi görmesini temenni ediyorum. Onun bu kitabıyla gerek Türk sosyal bilim, gerekse de dünya modern İslam literatüründe bir çığır

açtığını söylemek mübalağa olmayacaktır. En kısa sürede İngilizce yayınlanması, kitabın dünya çapında öneminin bilinmesini sağlayacaktır. Bu arada çeşitli bilimsel toplantılarla “Bedri Gencer’in eseri vesilesiyle İslam ve modernleşme” konusunun tartışılması gerektiği kanaatindeyim. Onun bu anıtsal eserinin ardından ona bağlı başka önemli eserler üzerinde çalıştığını biliyor ve Türkiye gibi zor bir ülkede bu çalışmaların tamamlanabilmesi için ona gereken desteğin verilmesini diliyorum. ▽

*Bedri Gencer’in yeni çıkan *İslam’da Modernleşme, 1839-1939* (Ankara: Lotus, 2009)’un adlı eserinin başından alınmıştır.

Mardin, Şerif (2005) “Turkish Islamic Exceptionalism Yesterday and Today: Continuity, Rupture and Reconstruction in Operational Codes,” *Turkish Studies* 6/2 (June): 145-165.